

MONOGRAAFIA EESTI KALANIMETUSTEST

Mari Kendla. Eesti kalanimetused: kujunemine, levik ja nimetamise alused. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 37.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2014. 238 lk.

Mari Kendla monograafiana avaldatud doktoritöö annab põhjaliku ülevaate eesti kalanimetustest, nii kirjakeelsetest terminitest kui ka rahvapärastest sõnavarast koos teadusliku analüüsiga ja kalade igakülge kirjeldusega. Analüüsitav materjal hõlmab kirjakeelsete kalanimetuste arengu XVII sajandist tänapäevani ning XIX–XX sajandi murdeleksika. Aluseks võetud Mart Mägra koostatud kalanimetuste sedelkogu on autor kontrollinud ja täiendanud Eesti Keele Instituudi murdearhiivist, Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiivist, Eesti Rahva Muuseumi kogudest ning veebi andmebaasidest leitud andmetega. Lisaks on läbi töötatud kogu eestikeelseid kalanimetusi sisaldav kirjandus ja teemakohased artiklid sõnaraamatutest ning vana kirjakeele allikaist.

Töö sissejuhatavas osas antakse muuhulgas ülevaade varasematest eesti kalanimetusi käsitlevatest publikatsioonidest ja refereeritakse lühidalt ka läti, rootsi ja soome kalanimetusi käsitlevat kirjandust. Raamatu põhiosa jaguneb neljaks peatükiks. Esimeses peatükis

tutvustatakse teemaga seotud teoreetilisi tugipunkte, kirjakeelse ja rahvapäraste nimetuse vahet ja rahvapäraste nimetuste moodustamise aluseid. Kõige pikem ja olulisem osa on teine peatükk pealkirjaga „Eesti kalanimetuste levik ja päritolu”, milles analüüsitakse kogutud keeleainest igast aspektist. Kolmas peatükk käsitleb kalade nimetamismotiive. Neljas peatükk tutvustab XVII–XIX sajandi kirjalikes allikates esinevaid eestikeelseid kalanimetusi, alates Heinrich Stahli teosest „Anführung zu der Esthnischen Sprach” ja lõpetades Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatuga”. Seejuures tuuakse esile nende autorite elupaigast tulenevaid sõnavaralisi erinevusi. Lisaks eestikeelsele kokkuvõttele on töös põhjalik ingliskeelne kokkuvõte ja kaks nimetuste registrit. Järgnevalt tutvustan 2. ja 3. peatükki, kus leidub palju uut ja huvitavat teavet rahvapäraste kalanimetuste kohta.

Kalanimetuste levikut ja päritolu käsitlev peatükk koosneb kahest osast, millest esimeses (lk 31–36) iseloomustatakse kala üldnimetusi ja kalakategooriaid tähistavaid sõnu. Kala suurust, välimust, elupaika ja eluviise väljendavate nimetuste kõrval on siin juttu nimetustest, mis lähtuvad kala säilitusviisist (nt *püting* 'suitsukala, -lest ja -räim') ja kasutusest (nt *jalgutsi kalad* 'katsi-

kule viidav roog'). Peatüki teine osa (lk 36–171) on vormistatud alfabeetiliselt järjestatud sõnartiklitenä. Iga artikkel koondab ühe kala kõik teadaolevad nimetused ning artikli pealkirjaks on kala eestikeelne ametlik nimetus koos ladinakeelse terminiga. Artikli alguses kirjeldatakse vastava kala omadusi (välimust, eluviisi, elupaika jms) ning loetletakse sünonüümsed nimetused. Lähedasi murdevariante esindavad loetelus kirjakeelepärased märksõnad, mille hulgas on lihtsõnu, sufiksiga tuletisi, lihtsõnu, aga ka toredaid mitmesõnalisi ühendeid (kokku või lahku kirjutatuna), nagu *nelja sarvega merihärg*, *Rootsi kunninga lipsunõel*, *teravate piikidega merihärg*, *maa-alla-mineja*, *kassiperselõhkuja*, *kanakooljapurikas*, *Käina meeste kõhupaik*, *kuiv soome heeringas*, *vahe kõhuga lõmm* jt. Paljude liitnimetuste põhisõna on *-kala* ning täiendosa viitab kala välimusele, elukohale, püügiajale jne.¹ Niisuguste sõnade puhul, mis murdesõnaraamatus esitatakse omaette märksõnadena, tundub sinne „kirjakeelelestamine” siiski põhjendamatu. Mõned näited: Kuusalu murraku lestanimetus *kouknenä* on saanud *kooknina* (EMS-is eraldi *kook* ja *kouk*);² Hargla soolanõna asemel on *soolanina*; Mustjala sõnade *sauenina* ja *saupoiss* ’tursk’ märksõna esiosis antakse kujul *savi-*; lõunaeestiline lestanimetus *üte poolega kala* on saanud märksõnaks *ühe poolega kala*.

Osa rahvapäraseid nimetusi esitatakse süstematiseeritult: omaette rühmadesse kuuluvad sõnad, mis lähtuvad

¹ Vt ka: M. K e n d l a, Liitsõnalised kalanimetused eesti murretes. – Keel ja Kirjandus 2005, nr 12, lk 978–983.

² EMS = Eesti murrete sõnaraamat I–V. Toim A. Haak, E. Juhkam, M-L. Kalvik, M. Kendla, T. Laansalu, V. Lonn, H. Neetar, E. Niit, P. Norvik, V. Oja, V. Pall, E. Ross, A. Sepp, M-E. Tirkkonen, J. Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1994–2014.

kala suurusest, kudemis- või püügiajast, püügiviisist jm. Kõige rohkem rühmi, viis, on moodustatud eesti rahvuskala, räime nimetustest, mille variante esindab üle 130 märksõna.³ Nelja rühma on jagatud teise eestlastele hästi tuntud kala, ahvena nimetused, kolme- ja kaheühmalisi loendeid on rohkem, kuid enamikus artiklites pole peetud vajalikuks sõnu rühmitada. Autor tunnustab samas, et selline liigitus võib olla tinglik, kuna paljudes nimedes leidub mitme kategooria tunnuseid. Näiteks püügiviisist tulenevad räimenimetused *nooda-*, *mõrra-* ja *võrguräim* väljendavad samas kala suurust ja püügiaega ning ühtlasi erinevaid räimeliike, kelle pük toimus vastava püügivahendiga ühel või teisel ajal. Peale räime ja ahvena paistavad rohkete nimede poolest silma ogalik, angerjas, haug, merivarblane, rünt, luukarits jt. Seevastu mõnel eestlastele üldtuntud kalal, näiteks lutsul ja kilul, on üsna vähe erinevaid nimesid. Teiselt poolt on rida sõnu rahvasuus tähistanud mitut erinevat kala, näiteks *tuulekalaks* on kutsutud viit peene nõelja kehakuuga kalaliiki: Lääne-Eestis on see *tuulehaug*, Kuusalu murrakus *merinõel*, *raudkiisk* ja *suurtobias* (ka Jõelähtmes), Jämajal *jõesilm*; *kivikala* nime kannab *võldas* (Põlva murrakus) ja viis karpkalalist: *hink* (Lõuna-Eestis), *lepamaim* (Maarja-Magdaleena murrakus), *tippviidikas* (Amme jõe piirkonnas), *trulling* ja *rünt*; mitmele kalale on antud nimetused *liivarull*, *luts*, *merehulgus*, *nolk* jt.⁴

³ Vt ka: M. K e n d l a, Eesti rahvuskalast. Estonian national fish. – Kodukeel ja keele kodu. Home language and the home of a language. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. (Eesti Keele Instituudi toimetised 13.) Toim M. Kallasmaa, V. Oja. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009, lk 71–76.

⁴ M. K e n d l a, Über die Entstehung und Klassifizierung estnischsprachiger Fischbezeichnungen. – Linguistica Uralica 2014, kd L, nr 1, lk 32–33.

Loetelu järel analüüsitakse nimetusi üksshaaval, esitades sõna murdevariantid, muutekujud ja täpsed levilad. Paljude kalanimetuste levik seostub nende kalade elu- ja püügikohtadega. Elukoht kalanimes võib ühtlasi osutada eri liikidele või alaliikidele (nt mere-, jõe- ja järvekalad). Artiklitesse on lisatud ka muu sõnadega seostuv, nagu teadaolevad etümoloogiad, nimetamismotiivid, vasted sugulaskeeltes, nimetuste kasutus ülekantud tähenduses ning esinemine vanas kirjakeeles ja kalaraamatutes. Peale lingvistilise info räägitakse kalade tähtsusest eestlaste elus ning tutvustatakse kaladega seotud uskumusi, tuginedes etnograafilisele ja keelenäidetes leiduvale materjalile. Kalatoitude teemal tuuakse esile erinevusi sisemaa ja rannarahva tavades ning võimalustes. Näiteks räime, mis on olnud sajandeid eestlaste toidulaual peamine kala, sai vanasti värskest kätte ainult mere lähikonnas, sisemaale toodi seda aga soolalt. Saarlased olevat isegi nimetanud räime lihtsalt *kala*, kui teiste kalade kohta kasutati spetsiaalseid nimesid.⁵

Väga suur hulk rahvasuus levinud kalanimetusi on moodustatud konkreetsele kalaliigile iseloomuliku omaduse või mingi muu seose põhjal. Kõnealuses töös käsitletakse eesti kalade nimetamismotiive rühmadena, mis lähtuvad 1) kala välimusest, 2) kala eluviisist, 3) kala seosest inimtegevusega, 4) kalaga seotud uskumustest ja 5) muust. Need rühmad omakorda on jagatud alalõikudeks. Välimust kirjeldavates nimedes väljendub kala või tema kehaosa kuju, värvus, kalanaha muster, kala suurus ning sarnasus teise kalaga või mingi muu loomaga. Kala eluviisi kajastavate nimetuste aluseks on käitumisviis, elu- või tegutsemiskoht, kudemisaeg. Kalastaja pidi kalade eluviisi hästi tundma, et saaki

saada. Seost inimtegevusega väljendab otsesõnu püügiviis ja püügivahend, kasutus söödana kalapüügil, osatähtsus inimeste toiduna ja kasutamine muuks otstarbeks, näiteks saapamäärde või saapapaelte valmistamiseks. Uskumused ilmnevad kõige enam eufemismides, kuid mõnel kalal arvati olevat ka teatud raviotstarve ning kuivama riputatud kala järgi on ennustatud tuulesuunda. Nimelt pidavat kala pöörama nina sinna poole, kust tuul puhuma hakkab, millest tulenebki nimetus *tuulekala*. Muude motiividena käsitletakse neid, mis ei sobi eelloetletud rühmadesse, näiteks pepsi tinti on spetsiifilise lõhna tõttu nimetatud *haisukott*, *hobuselihapoiss*, *tal-lipoiss*; meritinti ja suurtobiast on nimetatud *tühjamerekala*, kuna neid õnnestub püüda ka siis, kui muid kalu ei saa; *varikud* ja *variräimed* on võrgust paati pudenenud kalad, mis tavakohaselt jäeti paadiomanikule.

Nimetamismotiivi tuvastamine, nagu ka etümologiseerimine, on sageli mingil määral hüpoteetiline, sest nimetuse aluseks olevat sõna võib mitut moodi tõlgendada. Näiteks jääb arusaamatuks, kuidas sõna *ahven* või *ahvenas* (gen *ahvena*) saaks Kuusalu rannamurrakus lüheneda nii, et selle tulemusel tekiks *nass*. Ka kiisa võrumurdelise nimetuse *kusk* (gen *kusõ*) etümoloogia ja nimetamismotiiv pole teada. Liitsõna *kusõkala* kirjakeelepäraseks kujuks konstrueeritud *kusekala* tekitab aga assotsiatsiooni mõistega *kusi* : gen *kuse* 'uriin', mis ei pruugi õige olla. Siin oluks ehk parem jätta murdesõna muutmata või lisada kommentaar. Kergesti võivad eksimusi põhjustada sõnad, mille tähendus murede variatsioonid. Rahvakeelsete sõnade nimetamismotiiv lähtub harilikult sõna tähendusest vastava ala murdekeeles. Näiteks eesti *kesa*-alguliste liitsõnade *kesalatik*, *-räim*, *-rääbis*, *-siig* nimetamismotiiviks on raamatus ekslikult märgitud aastaaja nimetus *suvi*, tuues võrdluseks soomekeelsed *kesä*-algulised

⁵ Vt ka: M. K e n d l a, Fischbenennungen auf Saaremaa und Muhumaa. – *Linguistica Uralica* 2000, kd XXXVI, nr 3, lk 178–193.

kalanimetused (lk 77, 119, 122, 175). Eesti murretes on aga soome sõnaga *kesä* 'suvi' sarnane tähendus registreeritud üksnes Vaivara murrakust, kus neid kalanimetusi ei tunta. Eesti *kesa-* ja *kesä-*algulised kalanimetused seostuvad ilmselt eesti sõnaga *kesa*, mis tähistab talivilja kasvatamiseks ettevalmistatavat põllumaad, ning seda kinnitavad ka näitelauseid: *Külviajal püütud räabussid nimetakse kesaräabussiks* (J. Kunder); *Kesäviidik kudeb kesäküümi aal* (Kodavere); *kesä latik, kudeneb kesä `künmise `aigo* (Setu).

Kokkuvõttes tõdeb autor, et praegu kehtivas eesti ametlike kalanimede süsteemis ei ole rahvakeelseid nimetusi eriti aluseks võetud, ehkki oleks põhjust. Enamik rahvakeelseid nimetusi seostub mingite kalale iseloomulike tunnustega ja selle järgi on kala ja nimetust omavahel kõige kergem ühendada. Päritolu poolest on eesti kalanimetuste hulgas nii omasõnavara (sealhulgas deskriptiiv-sõnu ja läänemeresoome või soome-ugri algupäraga sõnu) kui ka laene, samuti tuvastamata või kaheldava etümoloogiaga sõnu. Lähisugukeeltes levinud sõnu illustreerib tabel (lk 193) eesti 35 enamtuntud kalanimetuse samatüveliste vastetega läänemeresoome keeltes. Laennimetused pärinevad balti, germaani, alamsaksa, saksa, rootsi, vene, läti, soome, liivi ja saami keelest. Lõpuks juhib autor tähelepanu asjaolule, et rahvakeelsetes nimetustes kajastub ka kalaliikide levikudünaamika. Kala ja tema nimi on esinenud koos, niisiis näitab rahvakeelsete nimetuste hulk ja levik kalade arvukust ja esinemisalasid või ka teatud liikide varasemaid elu- ja püügikohti. Selle põhjal saab jälgida isegi pika aja jooksul Eesti kalastikus toimunud liigilisi ja arvulisi muutusi.

Uurimusele on lisatud kaks registrit: üle 1600 märksõna sisaldav rahvapäraste nimetuste register (Lisa 1) ning eesti ja ladinakeelsetest terminitest koosnev ametlike nimetuste register (Lisa

2). Mõlemad on kahtlemata vajalikud, andes käsitletud nimetustest ülevaate ning olles abiks materjali ja muu teabe leidmisel. Rahvapäraste nimetuste hulk on tegelikult suurem, kui register näitab, kuna siin ei ole loetletud kõiki sõnavariante (nt puuduvad murdesõnad *räime*, *seinas*, *viidik* jt). Mitmes märksõnas on kaks varianti ühendatud, esitades osa sulgudes, näiteks *pissuk(as)*, *sipusk(as)*, *kiluräim(es)*, *kivi(t)rull*, *äär(e)kala*, *karvsarvine (härg)*, *sinirohekas (merihärg)* jt. Selle tagajärjel korduvad mõned sõnad registris, näiteks *kidija(s)* ja *kidijas*, *kivi(t)rull* ja *kivirull*, sõnale *salak(as)* järgnevad eraldi *salak* ja *salakas*, sõnale *trulling* järgnevad *trulling(as)* ja *trullingas*. Kohati torkab silma ebajärjekindlus, näiteks on loendis *ahven* ja *ahvenas*, aga *järveahven(as)*, *anger* ja *angeras*, aga *kohalik anger(as)* jms. Tõenäoliselt soovis autor märksõnastada variandid vastavalt EMS-ile, kus sarnaste muutevormidega sõnu pole sageli võimalik eristada. Samas on siin mõnel juhul EMS-i põhimõtteid eiratud. Näiteks esitatakse registris ühe märksõna all mõned nominatiivse ja genitiivse esikomponendiga liitsõnad (nt *hang(e) haug*, *äär(e)kala*). Märksõna *koorusk(a)* all on koos Tartu murde lääneosas tuntud *koorusk* (gen *-i*) ja idamurdes ning Setus kasutatud *koorusk(a)* (gen *-a*), mis võivad olla isegi eri päritolu. Hästi mõjub lahendus, et *haug* ja *havi* ning liitnimetused, kus need sõnad esinevad järelolisena (nt *konnahaug* ja *konnahavi*, *merehaug* ja *merehavi* jt), on registreeritud eraldi märksõnadena (EMS-is käsitletakse neidki teatud muutevormide sarnasuse tõttu ühes artiklis).

Raamat tervikuna on kõrgelt hinnatav, vaatamata üksikutele küsitavustele ja sisulistele kordumistele. Autor on kogunud ja põhjalikult läbi töötanud hämmastavalt ulatusliku materjali, selle korralikult süstematiseerinud ja ladusas vormis esitanud. Töö usaldatavust näitab seegi, et pole jäetud maini-

mata ebaselge päritolu ja nimetamismotiiviga või uskumatu levikuga sõnu ja muud, mida on raske põhjendada. Teos on oluline ka eesti sõnavarauuringute seisukohalt üldisemalt, kuna terve mõistevaldkonna kogu eestikeelset sõnavara käsitlevaid teaduslikke uurimusi on seni olemas vaid üksikud. Tulemused on olulised mitte ainult lingvistika seisukohast. Nagu eespool öeldud, võimaldab sõnakasutuse diakrooniline analüüs muuhulgas saada teavet kalaliikide levikudünaamika kohta. Oleks tervitatav, kui doktoritöös leiduv huvitav

ja väärtuslik materjal ilmuks ka laiale lugejaskonnale suunatud väljaandena. Seda teksti võiks illustreerida isegi mõned pildid, mis aitavad põhjendada sama nimetuse kasutust eri kalade kohta, ja sõnade levikukaardid. Nimetuste register peaks olema lugejasõbralik, kus on registreeritud kõik nimevariandid ja neid kajastavad leheküljenumbriid, nii et saaks hõlpsasti sünonüüme kokku viia ja homonüüme võrrelda.

VILJA OJA